

Szentmártoni Szabó Géza

RIMAY JÁNOS BALASSIT MAGASZTALÓ VERSE

Rimay János „Bálint, nemzetedben ki voltál Balássá” kezdősorú magasztaló elogiumát az általa tervezett, de meg nem valósult Balassi-összkiadás előszavának végére szánta. Az előszó Madách Gáspár (c.1590–1647) által készített másolatában a kézirat csonkasága miatt a Balassit magasztaló versnek csak az első két strófája maradt fenn.¹ Rimay János halála után egy Solvirogram álnevű személy Balassi és Rimay istenes verseit összegegyítette, és a saját maga által írt előszóval és az elogiummal együtt ki is adta azokat 1632-ben, Bártfán. Ezt a kiadást a lőcsei, majd az első váradi követte.

Az *Istenes énekek* első rendezett kiadása, a Szenci Kertész Ábrahám által gondozott, második váradi kibocsátás sorrendben már a negyedik edíció volt, ez azonban az előbbiekkal együtt mára elveszett, így megjelenési idejére csupán következtetni lehet.² Az eddigi feltevésekkel szemben³ ez az első rendezett kiadás valószínűleg 1646 előtt látott napvilágot, mert Thuri Mihály kolozsi sókamarás 1647-ben Lőcsén megjelent, de még 1646-ban szerzett, Szentmártoni Bodó Jánost üdvözlő versében világosan utal a Balassi és Rimay nevét egymás mellé soroló rendezett kiadásokra.⁴

Magyarok között is jó híres psallistát,
Hallottunk egy jeles úri fő Balassát,
Azután Rimait énekek laurussát
Értettük ilyen két magyar fő poétát.

¹ *Rimay János Munkái*, kiad. RADVÁNSZKY Béla, Budapest, 1904, 257–258. Madáchnál a cím: *In eruditissimum Valentinum Balassam, Musarum acerrimum mystam*.

² *Balassa Bálintnak és Rimai Jánosnak istenes éneke*, Kolozsvár, 1701 [Hasonmás kiadás], Budapest, 1983, kísérőtanulmány [SZENTMÁRTONI] SZABÓ Géza, *Balassi Bálint és Rimay János istenes énekei*.

³ VADAI István, *Hozzászólás a Hozzászóláshoz*, in *A szerelem költői. Konferencia Balassi Bálint születésének ötödfélszázadik, Gyöngyösi István halálának háromszázadik évfordulóján*, Sárospatak, 2004. május 26–29., szerk. SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Budapest, 2007, 237–254.

⁴ SZENTMÁRTONI BODÓ János, *Az sónak dicsiretiről való magyar rythmusok*, Lőcse, 1647 (RMNy, 796), – *Thuri Mihály kolozsi sókamarás üdvözlőverse Szentmártoni Bodó Jánoshoz*. 1646, in *Az unitáriusok költészete*, kiad. STOLL Béla, TARNÓC Márton, VARGA Imre, Budapest, 1967, 213. szám (RMKT XVII/4.).

Az üdvözlővers idézett strófáját érdemes összevetni a rendezett kiadások isméltódoően megjelenő, laudációt is tartalmazó címével: „A néhai tekintetes, nagyságos vitéz úrnak, Gyarmati Balassa Bálintnak, és ama jó emlékezetű, Istenben boldogul kimúlt, néhai nemzetes Rimai Jánosnak; igaz hazafiának, és a magyar nyelvnek két ékességének Istenes éneki.” Az *Istenes énekek* rendezett kiadásaiban az elől olvasható Balassi valóban psallistának, azaz zsoltárénekesnek látszik, az utána kétannyi, többnyire filozofikus tartalmú verssel szereplő Rimay pedig inkább a világi elismerés laurusát viseli. Thuri Mihály verse az alakuló irodalmi kánonról is tanúskodik.⁵

Az Istenes énekek kiadásaiban másfél évszázadon keresztül – több mint ötven egymást követő megjelenésben – a kötet élén, vagy az előszó után *Ad Valentinum Balassam Joannes Rimainus* címmel állandóan ott szerepelt a Balassit magasztaló elogium.⁶

Rimay a Balassit magasztaló elogium első strófájában szójátékot csinált a Balassa családnévből.⁷ A család kettős neve az egyházi latin Blasiusból – talán szláv közvetítéssel – származó, magyar Balázs keresztnévből alakult ki. A XIV–XV. század fordulóján élt Gyarmati Balázs fiait kezdték egyszerű patronimikon képzővel Balassinak, illetve annak becéző formájával Balassának nevezni. Olyan kettősség ez, mint amilyen az Andrassy – Andrassa, Miklóssy – Miklóssa, Jánossi – Jánossa, Tamássi – Tamássa, Lőrinczi – Lőrincze névalakoknál is kialakult.⁸

Bél Mátyás genealógiai tábláján is Gyarmati Balázs a család és a fő birtok névadója: „Blasius Magnus, hic, dum inter cetera bona, etiam celebre oppidum Nagy-Gyarmath, sibi unice charum iure paterno et avitico, haereditarum possedisset, oppidum a se Balassa-Gyarmath, posteritatem autem, a suo, et loci haereditarii nominibus, denominári praecepit. Vixit circa an. 1385.”⁹ A család középkori oklevelei is igazolják a családnév ilyenét eredetét, hiszen bennük a XV. századtól már Gyarmath-i Balázs fiairól esik szó.¹⁰

Forgách Ferenc XVI. századi gonosz pletykája is erre utal: „A [Balassa] család egy Balázs nevű nemtelen és hitvány szolgától származott, akivel urának

⁵ SZILASI László, *A sas és az apró madarak. Balassi Bálint költői nyelvének utóélete a XVII. század első harmadában*. Budapest, 2008, 52–53.

⁶ Balassa és Rimay „Istenes énekei”-nek bibliográfiája, összeállította DÉZSI Lajos, in Rimay János Munkái, i. m., Függelék.

⁷ SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Balassi Bálint halála*, in RIMAY János, *Epicédium a Balassi fivérek, Bálint és Ferenc halálára*, szerk., sajtó alá rend. és jegyz. ÁCS Pál, Budapest, 1994, 78–86; SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Sic vos non vobis. Megjegyzések Orlovszky Gézának Ács Pál Rimay-kiadásáról írt bírálatára*, Irodalomtörténet, 1993, 992–995.

⁸ TAGÁNYI Károly, *A Balassa névről*, Századok, 1895, 179.

⁹ *Tabula genealogica comitum Balassa*, in BÉL Mátyás, *Notitia Hungariae novae historico-geographica*, Bécs, 1735–1747, tom. IV. p., 131.

¹⁰ *A Balassa család levéltára 1193–1526*, FEKETE NAGY Antal kézírata alapján sajtó alá rend. és szerk. BORSA Iván, Budapest, 1990.

élemedett leánya összeszúrta a levet. Ettől megijedve először elszökött, hogy a büntetéstől mentesüljön. Végül is ugyanazt a leányt megkapta feleségül, de jó nevet sohasem szereztek.”¹¹

Eckhardt Sándort a Balassi névalak primátusáról, többek közt, az győzte meg, hogy a költő versfőiben minden esetben ezt szerepeltette. Szilády Áron idejében még voltak a Balassa családnak élő tagjai, s a szokásjog azt diktálta, hogy az ő névformájuk a követendő; ám a XX. századra a familia kihalt, ezért már nem volt kötelező ezt a hagyományt folytatni.

Rimay azért tudott szójátékot alkotni a Balassa családnévből, mert a régi magyar nyelvben egy rubinhoz hasonló drágakövet neveztek balassának. Vélhetőleg ez a mindennapi jelentéstartalom térítette a család nevét a később állandósuló Balassa név irányába. 1563. március 18-án készült a néhai Sárkány Antal soproni házában található ingatlanok leltára,¹² melyben többek közt ez olvasható: „Res aurae in scrinio... Négy gyöngyszem mindenik körül, az kövecskék slejtek, zsafír hárma: egyik jácint, egyik gránát, egyik **balassa**. ... item két arany gyűrű, mindenikben egy-egy kis **balassa**.”

A régi magyarok által balassaként emlegetett drágakő a nemzetközileg ismert balázsrubinnal azonos. Ez a drágakő valójában a spinell ($MgAl_2O_4$), amelynek színe világos rózsavörös, néha kissé ibolyaszínű árnyalattal. A spinellt, színe miatt, gyakran összetévesztettek a rubinnal. Pesti Gábor 1538-ban kiadott *Nomenclaturájának*, azaz tematikus szószeretetének 23. fejezetében a drágakövek nevei kerülnek egymás mellé hat nyelven (*De lapidibus preciosis et aliis rebus*).¹³ A magyar szavak hasábjában a karbunkulus, gyémánt, topazsius és smaragd felsorolása után a balassa, majd a zsafír és a rubin következik. A balassa nevű drágakő latin, olasz, francia, cseh, magyar és német névváltozatai a 6. sorban a következők:

Balassus – il balascio – le ballas – ballasz – balassa – der balass

A latin szótárakban a balassus, balasius, balascius, balaxius szavak tehát a balázsrubint jelölik.¹⁴ A pesarói olasz alkimista tudós, Camillus Leonardus drágakövekről szóló XVI. századi kézikönyvében a balasiust a léha gondolatok és a

¹¹ FORGÁCH Ferenc, *Emlékirat Magyarország állapotáról*, ford. BORZSAK István, in *Humanista történetírók*, vál., szöveggond. és jegyzet KULCSÁR Péter, Budapest, 1977, 908–909.

¹² HÁZY Jenő, *XVI. századi magyar nyelvű levelek Sopron sz. kir. város levéltárából*, Sopron, 1928, 40.

¹³ PESTI Gábor, *Nomenclatura sex linguarum. Larinae, Italicae, Gallicae, Bohemicae, Hungaricae et Germanicae*, Wien, 1538. Hasonmás kiadása: ELTE Fontes ad historiam linguarum popularimque Uraliensium, 2., szerk. ERDŐDI József és MOLNÁR József, Budapest, 1975.

¹⁴ *Lexicon Latinitatis Medii Aevi Hungariae. A Magyarországi Középkori Latinság Szótára*. Vol. I. Fasc. 3.

bujaság ellenszerének tartotta.¹⁵ Ez pedig azért érdekes, mert éppen Rimay János írta azt Balassiról, hogy a hét főbűn közül a bujaság és harag (luxuria atque ira) volt csupán meg benne.¹⁶

Balasius, purpureo seu roseo colore, flammescit ac rutilat, et a nonnullis Placidus dicitur. Aliqui putant esse carbunculum colore ac virtute diminutum, quemadmodum virtus foeminae a virtute maris differt. Pluries compertum est, quod exterior pars unius lapidis attestatur Balasio interior carbunculo. Et ex hoc dicunt Balasium esse domum Carbunculi. Balasii virtus est, vanas cogitationes ac luxuriam auferre ac reprimere, conciliare amicorum discordias, ac in humano corpore sanitatem inducere. Qui tritus ac potatus cum aqua, oculorum infirmitatibus opitulatur, et hepatis doloribus subvenit. Et quod mirum esse arbitror, si ipso Balasio quatuor domus angulos viridarii, aut vineae tetigeris, a fulgurae tempestatibus sive a vermibus erunt immunes.¹⁷

A fentiekben elmondottak alapján válik nyilvánvalóvá Rimay szójátéka: Bálint nemzedekben ki voltál Balassa, azaz: Bálint, aki nemzedek ékköve voltál. Egyúttal elvethető Madách Gáspár önkényes változtatása, aki másolatában a „nemzedekben” szót a „nevezetben” szóra cserélte fel.¹⁸ A magasztaló elogium második strófájában ez olvasható:

Vagy Siren, vagy Circe, vagy magyar Amphion,
Arany írásodban nincsen peniszes ön;
Egy igén többet nyomsz, mint más nagy rakás szón,
Aki ebben kétes, nyomozzon balhát hón!

Az ónból készült tárgyak, ha huzamos ideig 13 C° alatt tartják őket, előbb szürke ónná alakulnak, majd teljesen szétporladnak. Ezt a romlási folyamatot ma ónpestisnek nevezik.¹⁹ A Rimay által használt peniszes ón kifejezés tehát e fém ismert tulajdonságát veti össze a romolhatatlan aranyéval. A strófa utolsó sora sok fejtörést okozott már a textológusoknak. Volt olyan, aki a hón nem a havat, hanem a hónaljat értette.²⁰ 1878 óta ismert a nyomtatott kiadások egyike, az 1665-ös kassai, amely igen közel állhat az elveszett bártfai, első rendezetlen ki-

¹⁵ Camillus LEONARDUS PISAURENSIS, *Speculum Lapidum*, Venetiis, 1502; Venetiis, 1516; Augustae Vindelicorum, 1533. A balassusra vonatkozó szövegrészt angolul idézi: Lewis SPENCE, *An encyclopaedia of occultism*, New York, 2006, 62.

¹⁶ KŐSZEGHY Péter, *Balassi mitológiája, avagy az első költő*, Irodalomtörténeti Közlemények, XCVIII (1994), 695–705.

¹⁷ Camillus LEONARDUS PISAURENSIS, *Speculum lapidum*, Augustae Vindelicorum, 1533, 20b-21a. Liber secundus, capitulum septimum, de particularibus lapidibus, secundum ordinem alphabeti.

¹⁸ RIMAY János *Összes művei*, összeáll. ECKHARDT Sándor, Budapest, 1955, 45, 185; Rimay János *Írásai*, kiad. ÁCS Pál, Budapest, 1992, 47–48, 289.

¹⁹ *Természettudományi kislexikon*, 2. köt., fel szerk. SOMOGYI Béláné, Budapest, 1989, 838.

²⁰ Rimay János *Írásai, i. m.*, 289.

adáshoz, sőt megőrizte számunkra a rejtélyes Solvirogram előszavát is.²¹ Komlovszki Tibor vetette fel először, hogy a helyes olvasatot vélhetőleg ez a kiadás őrizte meg.²²

Aki ebben kétes, nyomozzon balhát **són!**

A sós olvasatot támogató adalékkal szolgált Kovács Sándor Iván egyik jegyzete, majd később Varga Andrea nyelvészeti írása.²³ Ők arra hívták fel a figyelmet, hogy Gyöngyösi István *Thököly Imre és Zrínyi Ilona házassága* című verses művében is előjön ez a szólás, a 373. strófában: „És sokan bolhákat az són is nyomozók.”²⁴ A párhuzamon túl nem árt megemlítenünk, hogy régen a kósók nagy kockákban szállították az erdélyi és a máramarosi bányákból. Ezek a sókockák nem voltak mindig teljesen tiszták, gyakran voltak bennük szürkés rétegek, vagy apró fekete szemcsék. Aki e szemcsék között bolhát nyomozna, az épp olyan hiábavaló dolgot tenne, mint aki a kákán keresné a csomót.

A magasztaló elogium záró strófáiban esik szó a költő hibbei síremlékéről, amelyet Rimay kultikus helyé kívánt avatni:

Hibbe városának, hol nyugszol, állása
Ott vagyon, Krivánnak hol magas havasa,
Vendégfogadóját minden úgy szállhassa,
Szeredet tekintvén, hogy meg is állhassa,

Mondván: Itt fekszik az a Balassa Bálint, ...

Az imént említett, 1665-ös kassai kiadásban figyelemre méltó szövegváltozat olvasható az idézett strófánál:

Szeredet tekintvén, hogy meg is **áldhassa**,

Komlovszki Tibor erről a változatról egykor ezt írta: „Bevallom: én emendálnék a kassai kiadás alapján.”²⁵ Mi ezt meg is tesszük, hiszen a következő strófában olvasható folytatás, amely az odalátogató szájába Balassit magasztaló szavakat ad, igazolja e változat helyességét. Az áldhassa szó tehát a következő

²¹ Szabó Károly ismertetése, *Magyar Könyvszemle*, 1878, 336; 1879, 122–123; Dézsi-bibliográfia, 15–23.

²² KOMLOVSZKI Tibor, *A Rimay-versszövegekről*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1994, 261.

²³ KOVÁCS Sándor Iván, *Gyöngyösi Kemény-eposzának Zrínyi-imitációi*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1985, 392. (19. számú lábjegyzet); VARGA Andrea, „Aki ebben kétes, nyomozzon balhát hón.” *Magyar Nyelv*, 1993, 482–483.

²⁴ GYÖNGYÖSI István, *Thököly Imre és Zrínyi Ilona házassága. – Palinódia (Kesergő Nimfa)*, sajtó alá rend. és jegyz. JANKOVICS József, NYERGES Judit; utószó JANKOVICS József, Budapest, 2000, 55.

²⁵ KOMLOVSZKI Tibor, *A Rimay-versszövegekről, i. m.*, 262.

strófára vezet át értelmével. Ebben a sorban azonban további szövegromlás is sejthető. Minden kiadás a meglehetősen érthetetlen „Szeredet tekintvén” szavakkal kezdi ezt a verssort. Az a gyanúnk, hogy a helyes olvasat ez lenne:

Séredet tekintvén, hogy meg is áldhassa,

Rimay, sőt más XVI. századi szerzők is, még ’sér’-nek mondták a mai ’sír’ szót. Rimay a Balassi fivérekéről írt *Epicédiumában* ezt írta Bálintról és Ferencről: „Mint fogantak egy méhben, Nyugosznak egy **sérben**.”

A ’sér’ szó korábbi előfordulásaira jó példa az 1510-ben magyarra fordított *Margit-legenda*: „Ezenképpen vevék az szekrént Szent Margit asszonnak testével öszve, és bébocsáták az földben, egy verőmbe, avagy **sérben**, kit ástanak vala az nagy oltárnak előtte az ő szent testének.”²⁶

További példák: Az nagy oltár előtt sért ásattata (*Debreceni-kódex*, 14b. 216); Alá szállnak a sérbe (Heltai: *Zsoltárkönyv*, 177.); A sérbe nyugosznak (Melius, *Jób*, 8.); Az ki hatalmasul ártatlan vért ont, (mind) az sérig fut, de senki nem táplálja őket (Vizsolyi Biblia, *Példabeszédek*, 28, 17. 620a).²⁷ Tumba – üreg hely, barlang, temetőhely, sér (Calepinus, 1585.);²⁸ Fovea: Séér, sepulchrum: koporsó, séér (*Görlitzi Glosszák*, 1585. körül).²⁹

Rimay a bíborba és bársonyba öltöztetett záró sorral visszautal a kezdő sorban rejtett balázsrubin színére. A régi pergamenkódexeket kötötték vörös bársonyba, amelynek színe az az élénk vörös szín, amelyet királyvörösnek neveznek. Köleséri Sámuel Rimay versét imitálta, amikor Martonfalvai Györgyről szóló, 1681-ben megjelent versében ezt írta: „Elméje bársonya nem valami rossz rongy”.³⁰

Rimay magasztaló verse szépen utal a táj szépségére is, hiszen Hibbe a Tátra aljában gyönyörű vidéken fekszik. A Liptóújjár felőli országúton érkező egyszerre láthatja a Kriván havas csúcsát Hibbe mezővárost fehér templomtornyával.

A vers immár javított változta így hangzik:

²⁶ *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez. Középkor (1000–1530)*, szerk. MADAS Edit, Budapest, 1992, 427.

²⁷ *Magyar nyelvtörténeti szótár*, szerk. SZARVAS Gábor és SIMONYI Zsigmond, 2. köt., Budapest, 1891, 1576.

²⁸ *Calepinus latin–magyar szótára 1585-ből*, sajtó alá rend. MELICH János, Budapest, 1912, 321.

²⁹ *Régi magyar glosszárium. Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára*, szerk. BERRÁR Jolán és KÁROLY Sándor, Budapest, 1984, 614.

³⁰ KOVÁCS Sándor Iván, *A Régi magyar költők tára XVII. századi sorozata 11–12. kötetének szövegeihez és magyarázataihoz*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1991, 74.

Ad Valentinum Balassam Joannes Romainus

- 1 Bálint, nemzetedben ki voltál Balássá,
Munkádot kiadom, hogy minden szem lássa;
De élit elmédnek, nem vélem, kaphassa,
Kinek Apollónál nem volt tanulása.
- 2 Vagy Siren, vagy Circe, vagy magyar Amphion,
Arany írásodban nincsen penészes ón;
Egy ígén többet nyomsz, mint más nagy rakás szón,
Aki ebben kétes, nyomozzon balhát són!
- 3 Terhelje elméjét vak balgatagsága,
Kinek munkáidhoz nincsen kívánsága,
De szeret és óhajt azok társasága,
Elmédnek, kik értik, hogy nagy gazdagsága.
- 4 Én pedig írásid nyomát kinyomozom,
Ne bánd, új életre hogy nevedet hozom,
Emlékezeted mindenütt hordozom,
S így híred-nevedet, mint lehet, toldozom.
- 5 Nyugodjál, s koporsód legyen dicsőséges,
Állapatunk most itt nem gyönyörűséges,
Kit te ékesgettél, Eger is törökös,
Kévéanom, hogy legyen lelked üdvösséges!
- 6 Hibbe városának, hol nyugszol, állása
Ott vagyon, Krivánnak hol magas havasa,
Vendégfogadóját minden úgy szállhassa,
Séredet, tekintvén, hogy meg is áldhassa,
- 7 Mondván: Itt fekszik az a Balassa Bálint,
Ki kevés öröm közt nyelt sok keserves kint,
Kinek írásiban, aki jól is tekint,
Elméje bársonyán szemlélhet skárlát színt.